

Національна академія наук України
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні

ЖИТТЯ — У СЛОВО́

*Збірник наукових праць
на пошану академіка
Віталія Макаровича Русанівського
(1931–2007)*

Київ 2011

29. Шмелёв Д. Н. Современный русский язык. Лексика. – Москва: Просвещение, 1977. – 335 с.
30. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград: Наука, ЛО, 1974.
31. Podręczny idiomatykon polsko-rosyjski / Pod. red. W. Chlebdy. – Z.1. – Opole: UO, 2006. – 130 s.
32. Wielki słownik frazeologiczny z przysłowiami. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. – 840 s.

I. M. Мирошніченко (Київ)

ПРАЦЬОВИТІСТЬ І ЛЕДАРСТВО У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ ІЗ КОМПОНЕНТАМИ-ОРНІТОНІМАМИ ТА -ЕНТОМОНІМАМИ (на матеріалі польської та української мов)

У статті проаналізовано польські та українські фразеологізми з компонентами-орнітонімами та -ентомонімами на позначення працьовитості та ледарства. З'ясовано, які образи птахів та комах залучено в польській та українській фразеології для характеристики ставлення людини до праці.

Ключові слова: фразеологізм, мовна картина світу, асоціація, образ.

В статтє проаналізовані польськіє і українськіє фразеологізми с компонентами-орнітонімами і –ентомонімами, обозначаючіє трудолюбіє і праздность. Установлено, какіє образы птиц и насекомых используются в польской и украинской фразеологии для характеристики отношения человека к труду.

Ключевые слова: фразеологизм, языковая картина мира, ассоциация, образ.

In the article Polish and Ukrainian phraseological units with ornithonym and entomononym components denoting diligence and idleness have been analyzed. Images of birds and insects used in Polish and Ukrainian phraseology for description of man's attitude toward work have been determined.

Keywords: phraseological unit, lingvistic view of world, association, image.

Працьовитість та ледарство – дві протилежні характеристики ставлення людини до праці: пол. *pracowitość* «zamiłowanie, predyspozycja do pracy, wytrwałość w pracy», *lenistwo* «niechęć do pracy» [22]; укр. *працьовитість* «сумлінне ставлення до праці», *ледарство* «відсутність бажання діяти, працюва-

ти» [7]. У польській та українській мовах на позначення небажання людини працювати функціонує ціла низка лексем: пол. *lenistwo*, *bumelanstwo*, *nieróbstwo*, *gnusność*, *próżniactwo*, *próżniowanie*, *markierstwo* *засм.*, *bumelka* *розм.*, *leserka* *розм.*, *leserstwo* *розм.*, *lazikostwo* *розм.*, *pygusostwo* *розм.*; укр. *ледарство*, *дармоїдство*, *лінь*, *лінощі*, *ледарювання*, *безділля*, *байдюкування* *розм.*, *ліньки* *розм.*, *баглаї* *розм.* *рідк.* Натомість на окреслення старанності та завзятості людини у праці в польській мові фіксуємо дві лексеми: *pracowitość*, *robotność*, а в українській мові – шість: *працьовитість*, *працелюбність*, *запопадливість*, *роботяжість*, *трудолюбство* *рідк.*, *робучість* *діал.* Мета цієї розвідки – дослідити, чи зберігається таке співвідношення у польській та українській фразеології (на прикладі фразеологізмів із компонентами-орнітонімами та -ентомонімами).

Досліджуючи мовну концептуалізацію тваринного світу в українській фразеології, О. О. Селіванова зауважує, що «тваринний світ завжди був водночас близьким і загадковим для людини, вона збагачувала спектр найменувань ознак, якостей, дій, станів за рахунок знакових ресурсів тваринного світу з огляду на свої уявлення, його оцінки, стереотипи цього світу» [4, 145].

Птах у польській та українській мовних картинах світу виступає символічним позначенням людини. Так, наприклад, про людей, які ухиляються від роботи, у польській мові кажуть: *olowiany ptak* [14 II, 1148], *przedki (wartki) jak ołowiany ptaszek (ptak)* [15, 715], *uwija się jak ptaszek ołowiany* [21, 225]. В українській народній фразеології для характеристики лінивої людини також використовується образ *металевого птах*: *бистрий як залізний птах* «про ліниву та малорухливу людину» [11, 123]. Відмінність між польським та українським варіантами ФО полягає у виборі типу металу: у польській мові – це олово (*przedki (wartki) jak ołowiany ptaszek (ptak)*), в українській – залізо (*бистрий як залізний птах*).

Спостереження за поведінкою *курки* лягли в основу польських фразеологізмів: *gospodarzi jak slepka* (де *slepka* діалектна назва курки) «наполегливо працює» [21, 202], *siedzi jak kura na grzędzie* «абсолютно нічого не робить, байдюкує» [НКР III, 181]. В українській народній фразеології цей птах став прототипом лінивої жінки: *засідалася (сидить) як квочка на яйцях* «про ліниву жінку» [11, 65–66], *ховається наче курка від дощу* «ухиляється від роботи» [11, 80].

Полювання на ворон (пол. *gawron*, *wrona*) і бугаїв (пол. *bąk*) у польській фразеології асоціюється з розвагами та неробством: *strzelać bąki (gawrony, wrony)* «марно витрачати час, байдюкувати» [14 I, 40; 21, 194], *polować na wrony* «марно витрачати час, байдюкувати» [21, 211]. Виникли такі асоціації, на нашу думку, з мисливської практики польського народу. Для професійного мисливця полювання на цих птахів – це нерациональна трата порошу та часу, оскільки їх м'ясо характеризується поганими смаковими якостями. Подібні асоціації знаходимо

і в українській фразеології: *граки (ворон, сорок) ловити* «нічого не робити, не працювати, ледарювати» [8, 350; 10, 469].

Для характеристики лінивої людини в українській народній фразеології використовується образ *зозулі*: *ховається як зозулька (зозуля) по кропиві* «про людину, яка ухиляється від роботи» [11, 60]. Особливість цієї пташки – не висиджувати потомство, а підкидати свої яйця у гнізда інших пташок, лягла в основу польської ФО *podrzucić (podrzucać) [komuś] kukulcze jajo* «скинути, спихнути на когось вирішення важкої справи, якої не хочеться самому залагоджувати» [16, 278].

У польській мові функціонує низка ФО, які виникли в новітній час. Так, роботу некваліфікованої секретарки, яка друкує одним пальцем, у польській народній фразеології порівнюють з роботою дятла. Тут стукіт клавіатури (друкарської машинки) співвідносять з добанням кори дерева: *pisze jak dzięcioł* «про некваліфіковану машиністку, яка друкує одним пальцем» [24, 168]. Зауважимо, що в чеській народній фразеології образ *дятла* також використовується для негативної характеристики людини: *drbe do toho jak datel* «про людину, яка повільно працює» [25, 473].

Сорока в українській народній фразеології має виключно негативні конотації: *нагосподарював сі як сорока* «про людину, яка невдало господарює» [11, 145]. Подібні асоціації фіксуємо в чеській фразеології: *sidi jako straka v hřezdě* «про ліниву людину» [25, 473]. Натомість у польській фразеології цей птах уособлює працьовитість: *znosi jak sroka gniazdo* «наполегливо працює» [14 II, 615].

Крук як у західних, так і східних слов'ян – це символ бога пекла, супутник нечистої сили, вісник лиха, хвороби, війни та смерті. У Біблії ставлення до цього птаха вкрай негативне: це нечиста тварина. У П'ятій книзі Мойсея: Повторення закону 14:11-14 фіксуємо заборону їсти м'ясо цієї птиці: «*Wszelkie ptactwo czyste jeść możecie; tych zaś spośród ptaków jeść nie będziecie: orla, sępa czarnego, orla morskiego, wszelkich odmian kani, sępa i sokola, żadnego gatunku kruka...*». Однак на Помор'ї (північ Польщі) існував звичай розговлятися на Паску засоленим м'ясом ворон (круків), яких ловили протягом усього Великого посту [5, 435]. Подекуди на Україні вважають, що чорт літає по дворах у подобі крука, підпалює дахи і завдає людям багато шкоди. Коли він кричить, потрібно спльовувати, щоб не було зурочення чи пристриту [3, 346]. На думку авторів «Словника символів культури України», уявлення про зв'язок птаха й бога пекла могли виникнути через схильність крука до живлення падаллю та чорно-земляний колір пір'я птахи. «Здавна світло поєднувалося із життям, а морок – зі смертю: усе чорне, темне викликало у душі думки про смерть» [6, 169]. У польській загадці ворону загадують як чорта: *Przyleciał diabeł z lasu i porwał żółty kwiatek. – Wrona porwała kurczę* [5, 435]. У середньовіччі, за даними В. Ко-

палінського, крук символізував ганебну смерть на шибениці (*paść kruki* «висіти на шибениці») [12, 172]. У деяких регіонах України крука вважають проклятим за те, що він вирив із копиці Ісуса Христа, коли Спаситель ховався від «жидів» [3, 346]. У Польщі існує твердження про те, що у крукові живе душа розпусного священика [5, 435].

Незважаючи на однозначно негативну символіку цього птаха в польському фольклорі, у діалектній фразеології він уособлює наполегливість та працьовитість: *siedzieć krukiem* «наполегливо, невтомно та довго працювати» [18, 237].

Muraha у фразеології польської та української мов має однозначно позитивні конотації: пол. *mrówcza praca* «наполеглива, кропітка праця, яка вимагає терпіння та точності» [16, 581], *mrówcza pracowitość* «систематичність і терплячість у роботі» [16, 584], *pracować jak mrówka* «наполегливо, інтенсивно працювати без відпочинку» [23, 259], *pracowity jak mrówka* «про дуже працьовиту людину» [16, 416]; укр. діал. *працює як мурашка* «тяжко, наполегливо працює» [11, 97], *роботящий як мурашка* «про дуже працьовиту людину» [11, 97], діал. *старатлива як мурашка* «про працьовиту людину» [2, 30].

Аналогічні асоціації викликає в польської та української спільноти образ *бджоли*: пол. *pracowity jak pszczółka* «надзвичайно працьовитий» [14 II, 1058]; укр. *трудитись (працювати) як [Божя] бджола* «дуже напружено, посилено» [8, 26], діал. *роботяця як бджілка* «про працьовиту дівчину, жінку» [11, 14], діал. *роботяця як пчола* «про працьовиту людину» [2, 30]. Незважаючи на те, що трутні є невід'ємною частиною бджолиної сім'ї, без якої вона не може розмножуватись, у фразеології польської та української мов корисна діяльність чоловічих особин медоносних бджіл не зафіксована. Зате нездатність збирати корм та непристосованість до виконання будь-яких робіт у вулику, що розцінюється як ледарство, у досліджуваних мовах засвідчують такі ФО: пол. *truteń salonowy* «ледар» [19 II, 393], укр. діал. *лінивий як трутень* «про ліниву людину» [2, 27], діал. *до роботи як трутень* «про ледачу людину» [2, 26].

Паразитичний спосіб життя *воші*, на нашу думку, став основою для порівняння ледачих людей із цією безкрилою комахою: пол. діал. *leniwy jak wesz* «про дуже ліниву людину» [24, 188], укр. діал. *лінивий як вош* [2, 27].

Муха в польській фразеології має амбівалентні конотації. З одного боку, її образ використовується для характеристики лінивої людини: *wlecze się jak mucha w mazi (miodzie, smole)* [16, 417], *pracuje jak senna mucha* [16, 260], з другого, – для бездоганно виконаної роботи: *mucha nie siada* [22]. Натомість в українській фразеології для позитивної характеристики роботи місце *мухи* займає образ *кома-ра*: [і] *комар носа не підточить* «про дуже якісно виконану роботу» [9, 82].

Нову інтерпретацію у студентському сленгу отримала ФО *mól książkowy* «працьовитий студент» [17, 145]. Мотивуючою, на думку Н. Б. Дем'яненко, є

саме лексема міль, що позначає комаху, яка належить до нічних метеликів і харчується органічними субстанціями. При утворенні значення ФО *mól książkowy* та його варіантів: *mól naukowy*, *mól gabinetowy* [19 I, 459], як уважає дослідниця, відіграли роль як зовнішній вигляд комахи (її сіро-коричневий колір, що символізує непомітну людину, занурену в науку чи книжки), так і її поведінка (комаха здатна знищувати вовняні речі). На думку Н. Б. Дем'яненко, у цьому випадку, очевидно, йдеться про переносне значення цієї риси молі, а саме про те, що позначувана нею людина ніби «поїдає», «ковтає» у великій кількості наукову чи художню літературу. Прикметники *książkowy*, *naukowy*, *gabinetowy*, справедливо вважає дослідниця, уточнюють це переносне значення, виражене лексемою *mól* [1, 128–129].

Взаємодія людини й тварини, що не має певної мети, в свідомості носіїв польської та української мов сприймається як марнування часу, байдикування, що засвідчує ціла низка ФО: пол. *liczyć tuchy na suficie* «марно витратити час, байдикувати» [23, 260], *łapać (gonić) tuchy (motyle)* «марно витратити час, байдикувати» [14 II, 527, 548], *bąki sadzić* «марно витратити час, байдикувати» [16, 63] (*sadzić* у значенні «гнати, мчати»), *za bąkami chodzić* «марно витратити час, байдикувати» [21, 234], *lelecha gonić* «марно витратити час, байдикувати» [14 II, 288], *dawati gorobіцям дулі* «марно витратити час, байдикувати» [9, 43], *ворон (галок) лічити* «нічого не робити, не працювати, ледарювати» [8, 349], діал. *працює як ворон рахує* «про ледачу людину» [2, 26], *горобіців у полі ганяти* «марно витратити час, нічим не займатися; нічого не робити, байдикувати» [10, 467], *ганяти ворон* «марно витратити час, нічим не займатися; нічого не робити, байдикувати» [10, 468].

Досліджуючи мотивацію українських фразеологізмів з компонентами-назвами тварин, О. О. Селіванова звертає увагу на те, що декодування деяких зворотів може бути ускладнене омонімією назв тварин [4, 135]. Так, наприклад, лексема *bąk* у польській мові має щонайменше десять значень («бугай», «гедзь», «жартівливо про дитину», «дзига», «гіроскоп», «помилка», «цибук», «фальшиві гроші», «дуда», «човен»), що ускладнює мотивацію ФО *zbijać bąki* «марно витратити час, байдикувати» [16, 63]. Є. Тредер пов'язує фразу *zbijać bąki* з мисливською практикою ходити на бугая й підкріплює свою точку зору варіантами цього звороту: *strzelać bąki*, *bąki sadzić*, *za bąkami chodzić*, *gawrony strzelać*, *wrony strzelać*, *polować na wrony*. [21, 236]. Л. Заремба відкидає орнітологічне значення лексеми *bąk* у складі ФО *zbijać bąki* та пов'язує цей зворот із беззмістовним заняттям – ловити комах [26, 17]. Найвірогідніший, на нашу думку, інший варіант мотивації, який нам підказав «Словник польських діалектів». Автор словника виводять цей зворот із розваги сільської молоді збивати насіння з цибулі, оскільки *bąk* у діалектах означає «насінна коробочка у вигляді суцвіття»

[20: 3]. Підтверджує цю теорію початкова форма звороту *zbijać bąki z cebuli* [20: 6]. Відтак, пропонуємо такий мотиваційний ланцюжок, у який можна вкласти значення ФО *zbijać bąki*: збивати цибулю → завдавати шкоди → марнувати час → ледарювати.

Аналіз семантики орнітофразеології засвідчив, що в основі фразеологічного образу лежить аналогія «тваринний світ – людський світ». Образи *зозулі, бджілки, мурахи, трутня* та *воші* викликають у польської та української спільноти спільні асоціації, натомість *курка* та *сорока* – протилежні. Негативно забарвленні фразеологізми, які характеризують людину, переважають над позитивно конотованими, що пов'язано з тенденцією мови фіксувати відхилення від норми в негативний бік.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дем'яненко Н. Б. Польські фразеологічні одиниці на позначення ментальних властивостей людини: структурно-семантична та формально-граматична характеристики: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03. – К., 2003. – 190 с.
2. Добролюба Г. М. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. — Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.
3. Міфи України / За книгою Георгія Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях»; [пер. Ю. Буряка]. – К.: Довіра, 2003. – 383 с.
4. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
5. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / [Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, А. В. Гура и др.; отв. ред. Н. И. Толстой]. – М.: Международные отношения. – Т. I: А – Г. – 1995. – 584 с.
6. Словник символів культури України / [В. П. Коцур, О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, В. В. Куйбіда]. – [3-є вид.]. – К. : Мілленіум, 2005. – 352 с.
7. Словник фразеологізмів української мови / [В. М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.
8. Словники України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>
9. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.
10. Шевченко Н. Концептуалізація назв диких птахів у східноукраїнській фразеології // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: Збірник наукових

праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко / Відп. ред. академік НАН України В. Г. Скляренко. – К., 2007. – С. 465–470.

11. Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. – Х.: Основа, 1993. – 176 с.

12. Kopaliński W. Słownik symboli. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1990. – 509 s.

13. Krzyżanowski J. Mądrej głowie dość dwie słowie: w 2 t. – Warszawa: PIW. – T. II. – 1960. – 528 s.

14. Krzyżanowski J., Świrko S. Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich: w 4 tomach. – Warszawa: PIW. – T. I. – 1969. – 881 s.; T. II. – 1970. – 1165 s.; T. III. – 1972. – 996 s.

15. Linde S. B. Słownik języka polskiego: w 6 tomach. – Lwów: Drukarnia Zakładu Ossolińskich. – T. IV: P. – 1858. – 735 s.

16. Müldner-Nieckowski P. Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego: wyrażenia, zwroty, frazy. – Warszawa: Świat Książki, 2004. – 1088 s.

17. Pietraszkiewicz T. Neologizmy we współczesnej gwarze studenckiej // Słowo. Tekst. Czas VII: materiały VII międzynarod. konf., 21–23 list. 2003 r. – Szczecin, 2004. – S. 143–148.

18. Rieger J., Masojć I., Rutkowska K. Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie. – Warszawa: Dig, 2006. – 455 s.

19. Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego: w 2 t. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1974. – T. I: A – P. – 788 s.; T. II: R – Ź. – 905 s.

20. Słownik gwary polskiej / pod red. M. Karasia, J. Reichana, S. Urbańczyka. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: PAN. – T. II. – 1983–1986. – 382 s.

21. Treder J. Nazwy ptaków we frazeologii i inne studia z frazeologii i paremiologii polskiej. – Gdańsk: Uniwersytet Gdański, 2005. – 251 s.

22. Uniwersalny słownik języka polskiego [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://usjp.pwn.pl/>

23. Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami / A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz. – Warszawa: PWN, 2005. – 840 s.

24. Wysoczański W. Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych (na materiale wybranych języków). – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2006. – 402 s.

25. Zorálek J. Lidová rčení. – Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1963. – 779 s.

26. Zaręba L. «La puce á l'oreille»: o frazeologizmach z nazwami owadów słów kilka. Studium porównawcze polsko-francuskie i francusko-polskie // Poradnik językowy. – 2004. – № 10. – S. 5–20.